

Sâm fi şadri'l-İslâm (nşr. M. Adnân Bahît), Amman 1987, III, 89-100; Yahyâ el-Cübürî, *Dürüs fi'l-fürûsiyye min ma' reketi Mu'te*, Katar 1989, s. 129-158; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), I, 329, 330, 334, 335; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, İstanbul 1992, s. 142-168; Ali el-Atûm, *Tecribetü Mu'te*, Amman 1406/1986; Serdar Özdemir, *Hazreti Peygamber'in Seriyeleri*, İstanbul 2001, s. 94-106; Elşad Mahmudov, *Sebeup ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları* (doktora tezi, 2005), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 223-232; Muhammed Ferrec, "Yevmü'l-işhâdî'l-azîm", *ME*, XLIII/4 (1970), s. 353-359; F. Buhl, "Mu'ta", *EF* (İng.), VII, 756-757.

HÜSEYİN ALGÜL

MU'TED - BILLÂH

(bk. HİŞÂM III).

el-MU'TEMED

(المتمم)

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin
(ö. 436/1044)
usûl-i fıkha dair eseri.

Tam adı *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fıkha* olan eser, Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğnî*'sinin fıkha usulüyle ilgili bölümünden sonra Mu'tezile âlimlerinin usulü'l-fıkha konusundaki görüşleri hakkında günümüze ulaşmış en önemli kaynak olması yanında mütekellimîn metoduyla yazılan fıkha usulü kitaplarının dayandığı dört temel eserden biridir (diğerleri Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed*'i, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân*'i ve Gazzâlî'nin *el-Müstaşfâ*'sıdır). İsnevî, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Maḥşûl* adlı kitabında genellikle Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'i ile Gazzâlî'nin *el-Müstaşfâ*'sı dışına çıkmadığını, bazan bunlardan nakiller yaptığını, hatta bu iki kitabı ezberlemiş olduğu yönünde bir rivayet bulunduğunu ifade eder (*Nihâyetü's-sül*, I, 4).

Müellif, daha önce hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed* adlı eserini şerhettiği halde gerek metnin sistematiğini gerekse ele alınan bazı konuların fıkha usulü kitaplarında yer almasını tasvip etmediği için yeni bir eser telif etme ihtiyacı duyduğunu belirtir. Ona göre özellikle ayrı bir ilim olan kelâma ait meselelere bu kitaplarda yer verilmesi uygun değildir; zira usûl-i fıkha meşgul olacak kimselerin zaten bu ilmi belli bir seviyeye kadar bilmesi gerekir; eğer bu şartı taşıyorlarsa usul kitaplarına serpiştirilecek kelâm bilgilerini onlara bir şey kazandırması mümkün değildir (*el-Mu'temed*, I, 7).

Kitabın sistematiğini baş tarafta müstakil bir bölümde gerekçeli olarak açıklayan müellif sırayla şu konuları ele almaktadır: Usûl-i fıkha'nın tarifi ve muhtevası; kelâm (söz) ve taksimi, hakikat, mecaz, edatlar; emir-nehî; umum-husus, bunlarla bağlantılı bazı yorum kuralları; mücmel-mübeyyen; mükelleflerin fiilleri ve Hz. Peygamber'in fiillerine bağlanacak sonuçlar; nâsih-mensuh; icmâ; haber çeşitleri; kıyas ve ictihad; hazr (yasak) ve ibâha; müftî ve müsteftî.

el-Mu'temed'i ilmi bir değerlendirmeye tâbi tutan Abdülvehhâb Ebü Süleyman'ın eserle ilgili tesbit ve düşünceleri şöylece özetlenebilir: Konunun felsefî ve kelâmî boyut kazandığı durumlarda yer yer anlaşılmasında güçlük olsa da genellikle eser sağlam ve açık bir üslûpla kaleme alınmış olup ictihad, tahlil, metot ve sunuş açılarından başlı başına bir ekol sayılır. Sunuş biçimi konunun özelliğine göre değişiklik göstermektedir. Üzerinde ihtilâf bulunmayan hususlarda bilgilendirme ve tahlille yetinilmekte, hatta bazı başlıklar içeriği özetleyici nitelikte olmaktadır. İhtilâf bulunan konularda ise başta Mu'tezile âlimlerinin görüşü olmak üzere değişik görüşler, dayandıkları deliller, karşı görüşler ve delilleri, ardından bu delillere verilen cevaplar kaydedilmektedir. Müellif, eserin başında kelâm meselelerinin fıkha usulünde değil kendi yerinde incelenmesi gerektiğini savunduğu halde bazı meseleleri hüsün kubuh konusundaki Mu'tezile anlayışına uygun biçimde ele alabilmek için kendisi yer yer bu önerisine riayet etmemiştir. Başkalarının fikirlerini aktarmakla yetinmeyen Ebü'l-Hüseyn, Mu'tezile imamlarının ortaya konanlar dahil olmak üzere katılmadığı görüşleri tenkit etmekte, kendi kanaatini ve önerisini belirtmektedir. *el-Mu'temed*, müellifin düşünce hürriyetine önem veren müctehid bir âlim olduğunu gösteren çeşitli örnekler ihtiva eder. Fakat onun bu tavrı özellikle tutucu Mu'tezile mensuplarınca hoş karşılanmadığından eserlerine gereken değer verilmemiştir. Öte yandan *el-Mu'temed* genel olarak Mu'tezile mezhebinin, özel olarak da Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerini günümüze taşıyan orijinal bir kaynak olması bakımından bu mezhebe ait eserlerin kaybolmasından kaynaklanan ilmi boşluğu doldurmada ayrı bir öneme sahiptir (*el-Fikrû'l-üşûlî*, s. 224-262).

Ahmed Bekîr (I. cildin kapağında yanlışlıkla Muhammed Bekr yazılmıştır) ve Hasan Hanefî'nin yardımıyla Muhammed Hamîdullah tarafından tahkik edilip iki cilt

halinde yayımlanan kitabın (sonunda Dımaşk 1384-1385/1964-1965), müellifin *el-Mu'temed*'e zeyil olarak kaleme aldığı *Kitâbü Ziyâdâtü'l-Mu'temed* adlı bir risâlesiyle usûl-i fıkha dair müstakil bir eser şeklinde kaleme aldığı *Kitâbü'l-Kıyâsi's-şer'î* adlı eseri de yer almaktadır. Eserin başına Muhammed Hamîdullah tarafından Fransızca olarak kaleme alınan ve fıkha usulü, Mu'tezile, müellif ve eseri hakkında önemli bilgiler içeren bir giriş konmuştur. Kitabın ilmî esaslara riayet edilmeden Halîl el-Meys tarafından yapılmış ikinci bir neşri daha bulunmaktadır (Beyrut 1983). Ayrıca icmâ kısmını Marie Bernard doktora çalışmasının bir bölümü olarak Fransızca'ya tercüme etmiştir (Paris 1970).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dımaşk 1384-85/1964-65, I-II; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 1-46; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl* (nşr. Tâhâ Câbir el-Âvânî), Riyad 1399/1979, neşredenin girişi, I, 58; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XVII, 587-588; İsnevî, *Nihâyetü's-sül*, I, 4; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1065; Keşfü'z-zunûn, II, 1732; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 259; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 669; Abdülvehhâb Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi: İlmü usûli'l-fıkha* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1973, tercüme edenin girişi, s. 86-87; Abdullah Mustafa el-Merâgî, *el-Fetḥu'l-mübîn*, Beyrut 1394/1974, I, 236; Sezgin, *GAS (Ar.)*, II, 415; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebü Süleyman, *Kitâbetü'l-baḥşî'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 433; a.m.f., *el-Fikrû'l-üşûlî*, Beyrut 1404/1984, s. 199-200, 224-262; Tayyib Okıç, "Dımaşk'daki Fransız Enstitüsünün Son İslâmî Neşriyatı", *A'İFD*, XIV (1966), s. 283-288; Muhammed Hamîdullah, "Usûl al-Fıkha'nın Tarihi", *İTED*, II/1 (1956-57), s. 7-8.

AHMET AKGÜNDÜZ

MU'TEMİD - ALELLAH, Ahmed b. Ca'fer

(المتمم على الله أحمد بن جعفر)

Ebü'l-Abbâs el-Mu'temid-Alellâh Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellâh el-Abbâsî
(ö. 279/892)

Abbâsî halifesi
(870-892).

229 (843) veya 231'de (845) Sâmerâ'da doğdu; Mütevekkil-Alellâh'ın oğludur. Mühtedî-Billâh'ın Türkler tarafından tahttan indirilip işkenceyle öldürülmesinin ardından göz hapsinde tutulduğu el-Cevsaku'l-Hâkânî'den alınarak halife ilân edildi (16 Receb 256 / 19 Haziran 870). Tahta çıkınca babasının veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkânî tekrar bu makama getirdi ve daha sonra devletin yönetimini kardeşi Muvaffak'ın eline bırakarak vaktini eğlenice ve av partilerinde geçirmeye başladı.

MU'TEMİD - ALELLAH, Ahmed b. Ca'fer

Mu'temid döneminin en önemli olayı, Halife Mühtedî-Billâh zamanında Basra taraflarındaki tarla ve tuzlalarda kötü şartlar altında çalışan Zencî köleleri zenginlik ve hürriyet vaadiyle çevresinde toplamayı başaran Ali b. Muhammed ez-Zencî adlı bir maceraperestin ayaklanmasıdır (Şevval 255 / Eylül 869). Ali b. Muhammed, aslında Hâricîler'e yakın olmasına rağmen Hz. Ali soyuna sempatisi bulunanların desteğini kazanabilmek için kendisinin Ali evlâdından olduğunu söylüyordu. Kısa zamanda bir güç haline gelen isyancılar önce Übüle, Abadan ve Ahvaz'ı ele geçirerek yağma ve katliamlarda bulundular; ardından halifenin üzerlerine gönderdiği kuvvetleri yenilgiye uğratıp Basra'ya hâkim oldular (Şevval 257 / Eylül 871). Olayların giderek büyümesi üzerine Mu'temid kardeşi Muvaffak'ı Basra'daki Zencî hâkimiyetine son vermekle görevlendirdi. Ancak Muvaffak ciddi bir başarı elde edemedi Sâmerri'ya döndü (258/872). Onun ardından gönderilen Mûsâ b. Boğa da başarısız oldu. Mu'temid, Şevval 261'de (Temmuz 875) oğlu Ca'fer'i Mufavvaz-İlallah lakabıyla birinci veliaht, kardeşi Muvaffak'ı Nâsır-Lidînilâh lakabıyla ikinci veliaht tayin ettiğini açıkladı. Ayrıca Ca'fer'in erginlik çağına varmadan kendisinin ölümü halinde yerine Muvaffak'ın geçmesini ve Ca'fer'in onun veliahtlığına getirilmesini vasiyet ederek biat aldı. Bu sırada Zencîler, Muvaffak'ın Ya'küb b. Leys es-Saffâr ile uğraşmasından yararlanarak Batîha'yı ve çevresini yağmaladılar, Bağdat'ı tehdit eder duruma geldiler. Onlarla mücadeleyi bir süre Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbâs (Mu'tazîd-Billâh) yürüttüyse de son darbeyi 3 Muharrem 270'te (13 Temmuz 883) yapılan savaşta Muvaffak indirdi. On beş yıla yakın bir zamandır devleti uğraştıran Ali b. Muhammed ez-Zencî öldürülerek isyan bastırıldı.

Bu devirdeki diğer bir önemli mesele, Abbâsî sınırları içerisinde müstakil devletler kurulmasına yol açan Saffârîler olayıdır. Ya'küb b. Leys es-Saffâr, Fars bölgesini ele geçirdiğinde Muvaffak onu bölgeden uzak tutmak için Belh-Tohâristan-Sicistan-Sind bölgesinin valiliğine tayin etti (257/871). Böylece doğuya giden Ya'küb, Kâbil'e kadar uzanan geniş topraklarda birtakım feyhlerde bulundu. Daha sonra tekrar batıya dönerek Tâhirîler'in başşehri Nişâbur'u zaptetmek suretiyle Horasan'ı ele geçirdi (4 Şevval 259 / 3 Ağustos 873). İsteddiği Horasan valiliği kendisine verilmeyince Ahvaz ve Vâsit üzerinden Bağdat'a yöneldi. Bu

sırada Zencîler'e karşı sefer hazırlığı içinde bulunan Muvaffak onunla da uğraşmaya mecbur oldu. Vâsit ile Bağdat arasındaki bir yerde yapılan savaş Ya'küb'un yenilgisiyle sonuçlandı (11 Receb 262 / 10 Nisan 876). Buna rağmen Muvaffak, Ya'küb'un ölümünün (9 Şevval 265 / 4 Haziran 879) ardından yerine geçen kardeşi Amr'ın Horasan, Fars, İsfahan, Sicistan, Sind ve Kirman'daki hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldı. Muvaffak Ya'küb'la uğraşırken Mu'temid, 261'de (874-75) Nasr b. Ahmed'i Mâverünnehr'in tamamına vali tayin ederek Sâmânîler sayesinde doğu sınırını emniyet altına aldı. Mu'temid Mısır'ı da Yârcuh et-Türkî'ye iktâ etmiş ve onun ölümü üzerine daha önce burada hilâfet nâibi sıfatıyla bulunan Ahmed b. Tolun bölgeye tek başına hâkim olmuştu (Ramazan 258 / Temmuz 872). Ahmed b. Tolun, Suriye'yi kendi yönetimi altına almak için çıktığı seferden (264/878) Fırat'a kadar olan yerleri ele geçirecek döndü ve ardından kendi adına sikke bastırıldı. Aynı şekilde Muvaffak tarafından Rebîülevvel 276'da (Temmuz 889) Azerbaycan valiliğine gönderilen Muhammed b. Ebû's-Sâc da burada bağımsız hareket eden bir hânedanın kurucusu oldu.

Mu'temid döneminde Bizanslılar'la mücadeleye sürdürülmüş, Tarsus Emîri Yâzmân bir gece baskını ile Bizans ordusunun he-men tamamını imha etmiştir (Rebîülevvel 270 / Eylül 883). Ancak Yâzmân'ın bir kuşatmada ölmesinden (278/891) sonra Bizans'a karşı yapılan akınlar zayıflamış ve saldırı sırası onlara geçmiştir. Mu'temid'in son zamanlarında Karmatîler de halifeliliği uzun süre meşgul etmiştir.

Mu'temid-Alellah, Muharrem 279'da (Nisan 892) oğlu Ca'fer'i veliahtlıktan azledip yerine kardeşi Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbâs'ı (Mu'tazîd-Billâh) getirmek zorunda kaldı. Bundan altı ay sonra da beklenmedik bir şekilde ve muhtemelen zehirlererek öldü (19 Receb 279 / 15 Ekim 892). Dönemine ait sikkelerden yirmi tanesi İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadır. Zamanının çoğunu merkezden biraz uzakta Dicle'nin sağ kıyısına yaptırdığı Kasrûlaşk'ta geçiren Mu'temid, Sâmerri'da oturan Abbâsî halifelerinin sonuncusudur. Onun Türkler için kurulmuş olan bu şehirden ayrılması (279/892) siyasî alandaki Türk nüfuzunun ortadan kalkma sürecine girdiğini göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübî, *Târîh* II, 619-624; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), IX, 462, 474-667; X, 7-29; Mes'ûdî, *Mürü-cü'z-zeheb* (Abdülhamid), IV, 189-229; İbnü'l-İm-

rânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-Hulefâ'* (nşr. Kâsım es-Sâ-merrâî), Leiden 1973, s. 137-139; İbnü'l-Esir, *el-Kâ-mil*, bk. İndeks; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 327-343; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XII, 540; Sü-yûtî, *Târîhu'l-hulefâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1371/1952, s. 363-368; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 107-114; Hakkı Dur-sun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 128-130; Cebrâil Süleyman Cebbûr, *el-Mülû-kü's-şu'arâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 141-142; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşek-kül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 318; Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 352-359; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, s. 175-181; *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 138-140; M. Sa'd eş-Şeybânî, *Târîhu'l-İrâk*, Tunus 1996, s. 37-50; C. Melchert, "Religious Policies of the Caliphs", *Islamic Law and Society*, III/3, Leiden 1996, s. 338-342; K. V. Zetterstéen - [F. İşitan], "Mütemid", *İA*, VIII, 753; H. Kennedy, "al-Mu'ta-mid 'Alâ'llah", *EP* (İng.), VII, 765-766; Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA*, I, 51-52.

ALİ AKTAN

MU'TEMİD - ALELLAH, İbn Abbâd (المعتمد على الله ابن عبّاد)

Ebü'l-Kâsım el-Mu'temid-Alellâh ez-Zâfirü'l-müeyyed Muhammed b. Abbâd el-Mu'tazîd b. Muhammed b. İsmâil el-Lahmî (ö. 487/1094 [?])

Son Abbâdî emîri (1069-1091).

Rebîülevvel 431'de (Kasım-Aralık 1039) Bâce'de (Beja) doğdu. Babası İşbiliye (Sevilla) Abbâdî Emîri Mu'tazîd-Billâh olup annesi Dâniye (Denia) Emîri Mücâhid el-Âmirî'nin kızıdır. Babasının yakın ilgisiyle iyi bir devlet adamı olacak şekilde yetiştirildi ve küçük yaşlardan itibaren onun huzurunda düzenlenen edebî sohbet meclislerine katıldı. Henüz on üç yaşında iken emrine verilen orduyla Şilb (Sives) ve Şentemeriyetülgarb'ı (Santa Maria de Algarve / Faro) ele geçirdi (444/1052), bu başarısı üzerine bölgenin valiliğine tayin edildi. Ancak kendisi gibi aşırı eğlence düşkün olan saray şairi İbn Ammâr'ı da beraberinde götürüp devlet işlerini ona teslim etmesi ve haklarında eğlence meclislerinden kaynaklanan çeşitli dedikoduların çıkması üzerine 450'de (1058) geri çağırıldı, İbn Ammâr da sürgüne gönderildi.

Babasına baş kaldıran ağabeyi İsmâil'in idam edilmesiyle veliaht olan Mu'temid (455/1063), Gırnata'da hüküm süren Zirî Hükümdarı Bâdis b. Habbûs'a karşı ayaklanan Mâleka (Malaga) Arapları'nı desteklemek amacıyla görevlendirildiğinde ordu-su bozguna uğradı ve kendisi Runde'ye